

Cumhuriyet'in Kuruluş Döneminde Sanayi Politikaları ve Sosyal Mühendislik

Murat A. Yülek* - Betül Gür**

Giriş

Bu çalışmanın amacı, 1930'lu yıllarda kurulan Sümerbank fabrikalarının sadece iktisadi gelişme amaçlı birer sanayi politikası ürünü olmadıklarını, aynı zamanda toplumsal ve sosyo-kültürel bir mühendislik aracı olduğunu ortaya koymaktır.

Çalışmaya esas alınan fabrikaların seçiminde dikkat edilen kriterlerin başında söz konusu fabrikaların Sümerbank tarafından 1930'lu yıllarda devletçilik ilkesi çerçevesinde kurulmasına karar verilmiş ve 1930'lar bitmeden faaliyete geçmiş olmaları gelir. İkinci kriter bu fabrikaların Anadolu'nun farklı ve daha az gelişmiş yerlerinde kurulmuş olmalarıdır.

Dolayısıyla araştırma dönemi içinde, 1930'larda bu kriterlere uygun olarak yedi şehirde kurulan fabrikalara ilişkin veri ve bilgiler değerlendirmeye alınmıştır. Bu şehirler Kayseri, Aydın/Nazilli, Konya/Ereğli, Malatya, Zonguldak/Karabük, İzmit ve Bursa'dır.

Konuya ilişkin zengin bir literatür bulunmaktadır. Literatürde genellikle Sümerbank fabrikaları tek tek ya da sektörel olarak ele alınmıştır. Ayrıca genellikle mimari veya sosyolojik odaklı çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada, konuya sanayi tesislerinin iktisadi gelişme üzerinden toplumsal ve sosyo-kültürel etkisi sektörel ayırım yapılmaksızın incelenmiş, böylece dönemin sanayisini ve iktisadi gelişimini olabildiğince temsil edebilmesi açısından daha fazla fabrika ile çalışılmıştır. Ayrıca dönemin sanayi politikasının toplumsal dönüşüme etkileri literatürden de faydalanmak suretiyle iktisadi bağlantıları kurularak sınıflandırılmaya çalışılmıştır.

* Prof. Dr., Ostim Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümü, Ankara/Türkiye, murat.yulek@ostimteknik.edu.tr2

** Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, bgur@ticaret.edu.tr

Çalışmada önce sanayileşme kavramı üzerinde durulmuş, sanayileşme ve sanayi politikalarının toplumsal yapıyı dönüştürmedeki rolü ele alınmıştır. İkinci olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve ilk sanayileşme dönemine ilişkin politikaları ve uygulamaları anlatılmıştır. Son olarak bu ilk sanayileşme dönemindeki politikaların yeni kurulan Türk toplumunun yapısını dönüştürmedeki rolü oluşturulan etki sınıflandırması üzerinden, incelenen fabrikalardan örnekler verilerek açıklanmıştır.

1. Sanayileşme ve Sanayi Politikalarının Sosyal Yapı Üzerine Etkisi

Bir ekonomide iktisadi faaliyetlerin piyasaya yönelik üretilmeye başlanması, modern bilim ve günlük bilginin piyasaya yönelik üretim sürecinde geniş ve sistematik olarak kullanılması, kırsal kesimden göçün artması ve kentleşmenin yaygınlaşması, işletmelerin aile işletmesi olmaktan çok ortaklık ve kamu teşebbüslerine dayalı olması, iş gücünün temel malların üretiminden hizmet üretimine kayması, emek gücü yerine sermayeye dayalı üretimin yaygınlaşması ve yoğunlaşması, yeni sosyal ve mesleki sınıfların ortaya çıkması gibi çeşitli değişimler yeterli düzeyde görülmeye başladığında söz konusu ekonomide sanayileşme meydana gelir.¹ Aynı zamanda bu değişimler artan sanayileşmeden beslenerek ivme kazanır. Ancak bu değişimler sanayileşmenin ortaya çıkışı ve gelişimi sürecinde her ülkede aynı dönemde ve aynı şekilde gerçekleşmez.

Sanayi kavramı, ham maddelerin işlenerek ürün haline getirilmesi süreci olarak tanımlanacak olursa, sanayileşme kavramı da, genellikle üretim tesisi kurmak veya fabrika açmak olarak değerlendirilir. Ancak ham maddelerin işlenerek ürün haline getirilmesi 18. yüzyılın sonlarına doğru başlayan sanayi devriminden önce de gerçekleşmekteydi. Sanayi devriminin asıl ayırt edici özelliği, ham maddelerin işlenmesi sürecine mekanik gücün dahil olmasıdır.² Dolayısıyla sanayi devriminin ortaya çıkmasında başlangıç olarak iktisat tarihçileri arasında devrimci ve evrimci görüşler arasındaki tartışmalar süregelmiştir. Geleneksel düşünce, devrimci görüş çerçevesinde yoğunlaşmaktadır.³

1 Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge 1975, s. 1-18.

2 Murat Ali-Metehan Yağmur, "Sanayi ve Sanayileşme", *Türkiye Ekonomisi: Kuram-Tarih-Politika*, ed. İrfan Kalaycı, Divan Yayınları, İstanbul 2020, s. 262.

3 Müslime Sözen-Talat Mescioğlu, "Endüstri 4.0'ın İtici Güçlerinin Türkiye ve Çin Üzerindeki Etkileri", *International Journal of Social Inquiry*, C XII, S. 1, Haziran, 2019, s. 293.

Tablo 1. Çeşitli Ülkelerin Sanayileşme Dönemleri

Ülkeler	Take-off Aşaması Dönemi (yaklaşık yıllar)
İngiltere	1783-1802
Fransa	1830-1860
Belçika	1833-1860
Amerika Birleşik Devletleri	1843-1860
Almanya	1850- 1873
İsveç	1868-1890
Japonya	1878-1900
Rusya	1890-1914
Kanada	1896-1914
Arjantin	1935-
Türkiye	1937-
Hindistan	1952-
Çin	1952-

Kaynak: Walt Whitman Rostow, *The Stages of Economic Growth*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Londra 1971, s. 38.

Örneğin Freyer'e göre⁴ 18. yüzyılın ikinci yarısında dokuma sanayinde başlayan sanayileşme dalgası demir-çelik, ulaştırma, kimya, elektrik, benzin ve atom gücü çağı olmak üzere yedi dalga halinde günümüze uzanmaktadır. Rostow'un⁵ iktisadi kalkınmanın aşamaları teorisinde görülebileceği gibi, İngiltere'de sanayileşmede take-off aşamasını 1783-1802 dönemini sıkıştırarak, sanayi devrimini ani ve hızlı bir değişme olarak kabul eder. Benzer şekilde Fransa'nın 1830-1860, Belçika'nın 1833-1860, Amerika Birleşik Devletleri'nin 1843-1860, Almanya'nın 1850- 1873, İsveç'in 1868-1890, Japonya'nın 1878-1900, Rusya'nın 1890-1914, Kanada'nın 1896-1914 dönemlerinde sanayileştiğini ileri sürer. Bu ülkelerin yanı sıra Arjantin'in 1935, Türkiye'nin 1937, Hindistan'ın 1952 ve Çin'in 1952'de sanayileşme

4 Hans Freyer, *Sanayi Çağı*, 2. basım, çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2018, s. 41-44.

5 Walt Whitman Rostow, *The Stages of Economic Growth*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Londra 1971, s. 38.

aşamasına geçtiğini ifade eder (Tablo 1). Arnold Toynbee⁶ sanayi devriminin başlangıcını İngiltere’de sanayinin korunması ve sistemin düzenlenmesine ilişkin olarak 1760 yılına tarihlendirir. Nef⁷, 18. ve 19. yüzyıllardaki sanayi devriminin öneminin tamamen abartıldığını ileri sürer. Ona göre 19. yüzyıl İngiliz sanayileşmesinin başarısı, 16. ve 17. yüzyıllardaki sınıai ilişkilere dayandırılmalıdır.⁸ Yülek⁹, sanayileşmeyi 13. yüzyıldan itibaren özellikle zanaat olarak ifade edilebilecek imalat sanayi ürünlerinin ihracatının desteklenmesi şeklindeki politikalara dayandırır. Sanayi politikalarının bu ilk örnekleri, geçen zaman içinde tutarlı ve iyi planlanmış şekilde sürdürülememiş olsa da, birikimli olarak etkileri İngiltere’de ilk sanayi devriminin yaşanmasının yolunu açmıştır.

Günümüz gelişmiş ülkelerinde sanayileşmeyle beraber sosyo-kültürel yapıda da doğal olarak bir değişim kendisini göstermiştir. “Toplumsal yapı” kavramı, sadece sanayi devrimine bağlı kentleşme olgusunu açıklamak için kullanılmaktadır. “Sosyal yapı” ise geçmişten günümüze oluşturulan birbirinden farklı sosyal birliktelik tarzlarını da kapsayan bir kavramdır.¹⁰ Erkal¹¹, sosyal yapıdaki değişmeyi etkileyen faktörleri fiziki çevre, biyolojik faktörler, teknolojik faktörler, göç, maddi ve manevi kültür faktörü, ihtilaller gibi toplumsal hareketler şeklinde açıklar. Bu faktörlerin içinde teknoloji, sanayileşme yoluyla iktisadi büyümeye yol açmaktadır. Üretim artışı, işgücü yapısını ve kentleşmeyi etkilemekte, kırsaldan kente büyük bir göç dalgası ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla sanayi devrimiyle birlikte yeni oluşan kent

6 Arnold Toynbee, *Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England*, 2. basım, Rivingtons, London 1887, s. 27, son erişim tarihi: 28.10.2022, https://books.google.com.tr/books?id=iidpAZrget0C&pg=PR3&chl=tr&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q=1760&cf=false

7 John Ulric Nef, “The progress of technology and the growth of large-scale industry in Great Britain 1540-1640”, *The Economic History Review*, C V, S 1, 1934, s. 3-4.

8 Bradley Bowden, “Conflicting Understandings of the Industrial Revolution and Its Consequences: The Founding Figures of British Management History”, *The Palgrave Handbook of Management History*, ed. Bradley Bowden - Jeffrey Muldoon - Antony M. Gould - Adela J. McMurray, Palgrave Macmillan, Cham/İsviçre 2020, s. 435.

9 Murat Ali Yülek, *How Nations Succeed: Manufacturing, Trade, Industrial Policy, and Economic Development*, Palgrave Macmillan, Singapur 2018, s. 44-45.

10 Serkan Güzel, “Sosyal Yapı’ ve ‘Toplumsal Yapı’ Bileşkesinde Sosyo Kültürel Yapı Kavramı”, *Journal of Economy, Culture and Society*, S 34, 2006, s. 93.

11 Mustafa Erkal, “Sosyal Gelişme ve Sosyal Gelişmeye Çağdaş Bir Yaklaşım”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S 31, 1982, s. 317-323.

yaşamının toplumsal yapı kavramı ile açıklanmasında karşılaşılan güçlükler, zamanla sosyo-kültürel yapı kavramını, modern-sanayi toplumlarındaki kentsel yaşamın açıklanabilmesi için daha iyi bir araç haline getirmiştir.¹²

Sezal'a göre¹³ gelişmiş ekonomilerde iktisadi ve sınai gelişme devam ettikçe, bu ekonomilerin toplumsal ve kültürel yapıları da sürekli olarak değişimini sürdürmüştür. Bu nedenle gelişmiş Batı toplumlarının modernleşme süreci kendi iç dinamikleriyle açıklanabilmektedir. Gelişmiş -sanayileşmiş- toplumlarda geleneksel yapıdan modern bir yapıya geçiş, en az dört yüz yıllık bir süre boyunca ve sanayileşmeye paralel olarak neredeyse kendiliğinden gerçekleşmiştir. Jusdanis¹⁴ Batı Avrupa'da 16. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlayan ve çağdaşı diğer toplumlardan onu ayıran yapısal özellikleri; sınai gelişme, siyasal iktidarın kullanımı üzerine getirilen anayasal kısıtlamalar, sivil bürokrasinin yükselmesi, kent merkezlerinin büyümesi, okuryazarlığın artması, kitlesel eğitimin yaygınlaşması, sekülerlik, benlik duygusunun ortaya çıkması ve işlevsel farklılaşma olarak sıralar.

Mevcut gelişmiş -sanayileşmiş- Batı ekonomilerinin aksine, gelişmekte olan ülkelerde sosyo-kültürel yapının değişmesi, batılı anlamda modernleşmenin gerçekleşmesi farklı bir seyir izler. Sanayileşmenin gerisinde kalan bu ülkelerde sosyo-kültürel yapının değişmesi ve modernleşme kendiliğinden doğal bir trend içinde gerçekleşmez. Sanayileşmiş ekonomilerin etkisiyle, dışsal faktörlerin yoğun itici gücü çerçevesinde ve bu nedenle gelişmiş ülkelere göre daha kısa sürede gerçekleşir. Gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmenin gerisinde kalmama konusundaki istekleri, bu ülkelerde sanayinin gelişmesiyle birlikte sosyo-kültürel yapıyı da süratle dönüştürmeye başlar. Sanayi politikaları bu noktada bir nevi sosyal mühendislik aracı olarak işlev görmektedir. Geç sanayileşme geç modernleşmeye yol açmaktadır. Bu nedenle Jusdanis'e göre¹⁵ geç sanayileşen ülkelerde modernleşme, Batı Avrupa örmeğinde olduğu gibi kendiliğinden gerçekleşmeyeceği için merkez bir planlamayla devlet tarafından gerçekleştirilir. Geç sanayileşen ülkelere biri olarak Türkiye de, kuruluş yıllarında sanayileşmeyi olabildiğince yakalamaya çabalarken, uyguladığı sanayi politikaları toplumun kendi iç dinamiklerinden ve zamana yayılan bir şekilde olmaktan ziyade, kısa sürede

12 Güzel, agm., s. 93.

13 İhsan Sezal, *Sosyolojiye Giriş*, Martı Kitap, Ankara 2003, s. 582-583.

14 Gregory Jusdanis, *Belated Modernity and Aesthetic Culture: Inventing National Literature*, Minnesota Üniversitesi Yayınları, Minneapolis 1991, s. 103.

15 Jusdanis, *age.*, s. xiii.

dönüşüm sağlamaya yönelik olmuştur.¹⁶ Rostow¹⁷ İngiltere başta olmak üzere sanayileşmiş Batı Avrupa ülkelerinin iktisadi kalkınma aşamalarını incelediği eserinde, Türkiye'nin sanayileşmeye geçiş -take off- aşamasını 1937 yılına tarihlendirir (Tablo 1). Türkiye'nin bu sanayileşme aşamasına geçişini asker, tüccar ve entelektüel kesimlerin koalişyonunda gerçekleştirilen, 20. yüzyılın başarılı bir örneği olarak ifade eder. Batı Avrupada modernite, Avrupa burjuvazisi ve işçi sınıfı tarafından yönetilen üç yüz yıllık bir sürecin ardından gelmiştir. Türkiye'de ise modernite, sanayileşme ve güçlenen burjuva sınıfının etkisi yerine, devlet tarafından bürokratik süreçlerle gerçekleştirilecekti. Göle¹⁸ bu durumu *piyasa ekonomisi yerine düzen içinde değişim* olarak ifade eder. Ona göre toplumsal yapının modernleşmesinin yolu, *toplumun içindeki grupların çeşitliliğinden değil, sanayi toplumunun birliğinden* ileri gelmektedir. Yülek ve Gür¹⁹, 20. yüzyılın başlarında Türkiye'nin, milliyetçi ideolojilere sahip hükümetlerin ulus inşası ve rejim değişikliği için sosyal mühendislik araçları kullanan ülkelerden biri olduğunu ve bu araçların toplumsal hayatta, dinde, eğitimde, devlet bürokrasisinde ve siyasi hayatta köklü değişikliklerin gerçekleşmesine yönelik olduğunu ileri sürerler. Bu değişiklikler arasında yeni bir alfabe, insanların giyim tarzı, eğitim sistemi ve müfredat, dini sistemin kontrolünün devlet bürokrasisine devredilmesi ve en önemlisi monarşiden parlamenter sisteme rejim değişikliği yer almaktadır. Köker²⁰, ilk sanayileşme dönemi devletçiliğini salt bir iktisadi politika olmayıp, bürokratik-otoriter bir toplumsal ve siyasal örgütlenme tipinin ifadesi olarak görür. Bu bakımdan Kemalist devletçilik iktisadi, kültürel ve siyasal yönleriyle Batı uygarlığı

16 Sezal, *age.*, s. 582-583.

17 Rostow, *age.*, s. 29, 38.

18 Nilüfer Göle, *Mühendisler ve İdeoloji, Öncü Devrimlerden Yenilikçi Seçkinlere*, Metis Yayınları, İstanbul 1998, aktaran Burak Asiliskender, "Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekansal Değişim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C VII, S 13, 2008, s. 158; Burak Asiliskender, "Anadolu'da Modern Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları", *Fabrika'da Barınmak*, der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 112.

19 Murat Ali Yülek-Betül Gür, "Industrial Policy and Social Engineering at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Sümerbank Nazilli Textile Factory in Turkey", *Social Evolution & History*, C XXI, S 1, Mart 2022, s. 161, 162; Murat Ali Yülek-Betül Gür, State Management of Regional Industrialization and Modernization in the Early Turkish Republic: The Case of Sümerbank and its Cotton Textiles Plants", *Journal of Management History*, C XXVIII, S 3, Mart 2022, s. 388-408.

20 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 15. basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 218, 219.

standardına göre kavranan muasır medeniyeti devlet eliyle gerçekleştirmeye yönelmiştir. Bu çerçevede devlet hem iktisadi kalkınmayı sağlayacak, hem de topluma Batılı normlara uygun bir kültür verilmesi görevini üstlenmek üzere siyasi ve fikri açıdan düzenleyici olma görevini yerine getirecektir. Böylece yeni kurulan Türk Devleti'nin sanayileşme konusunda devlet öncülüğünde gerçekleşen, sermaye, tüccar, işçi ve çiftçi kesimlerini kucaklayan sanayileşme politikası, sosyo-kültürel yapıyı da kısa sürede dönüştürme işlevi üstlenmiştir. Ahmad'ın ifadesiyle²¹ modernlik, ekonomik ve toplumsal boyutlarıyla birlikte siyaseti ve kültürü de içeren geniş bir bütünlüğü ifade etmekte olup, Yeni Türk Devleti'nin kurucu kadrosu toptan bir siyasi, ekonomik ve sosyal dönüşüm istiyordu. Bunu da *devlet* eliyle ve sanayi politikası yoluyla, daha somut bir ifadeyle *kuracağı fabrikalar* aracılığıyla, yapacaktı.

2. Kuruluş Dönemi Sanayileşme Politikası

Osmanlı devleti, 18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'den kıta Avrupası'na ve ABD'ye yayılan sanayileşmenin farkındaydı. Batı dünyasını yakalamak için sanayileşme ve modernleşme hamlelerine girişti. Bir yandan modernleşme süreci, Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile *Batılılaşma* şeklinde ilerlerken, diğer yandan İstanbul ve yakın çevresinde tekstil/dokuma fabrikaları başta olmak üzere çeşitli sanayi tesisleri inşa ediliyordu²² Ancak devlet dağılma dönemindeydi. Savaşlardan yenilgiyle çıkılması kamu harcamalarını arttırırken, gelirlerin düşmesine yol açıyordu. Ayrıca Osmanlı ekonomik hayatında egemen olan provizyonizm ve iç piyasaya yönelik üretim anlayışı, kapitülasyonlarla birleşince sanayi devriminin oldukça gerisinde kalıyordu. Loncalar ise sanayileşmenin gelişmesine karşı bir tutum içinde iç piyasadaki hakimiyetlerini korumaya çalışıyordu.²³ Küçük sanayiye iç piyasada elinde tutan loncaların hakimiyetini ve ayrıcalığını koruyan yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasıyla birlikte liberal ekonomi politikalarının uygulanması mümkün hale gelmiştir. Mevcut kapitülasyonlara, liberalleşmenin artmasıyla birlikte sanayileşmiş Avrupa ülkeleriyle 1838-1841 arasında imzalanan serbest ticaret anlaşmaları da eklenmiştir. Bütün bu faktörler Osmanlı

21 Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Genişletilmiş 5. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 90.

22 Betül Gür, "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinin İstanbul'daki İzleri: Geçmişten Günümüze" *Haluk Hoca'nın İzinde Prof. Dr. Ahmet Haluk Dursun'a Armağan*, ed. Ali Satan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s. 201.

23 Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 5. basım, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 22.

sanayisinin kurulup gelişmesini engellemiş, sanayileşme çabalarının başarısız olmasına yol açmıştır.²⁴

1923 yılı, yeni Türk devleti için hem siyasi hem de iktisadi bakımdan önemli bir yıl olmuştur. Siyasi açıdan yeni bir Türk devleti kurulmuştur. İktisadi açıdan ise bu yeni devletin ekonomi politikası 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi ile liberal bir doğrultuda belirlenmiştir. Bu noktada Ülken²⁵ Cumhuriyet'in henüz ilan edilmemiş, Lozan Antlaşması'nın imzalanmamış olduğuna dikkat çeker. Şanlı'ya göre²⁶ Kongre'nin, ulusal iktisat politikasını belirlemenin yanı sıra Lozan Antlaşması masasında mutlak bağımsız bir devlet imajı uyandırmak işlevi de olmuştur. İnan,²⁷ İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923 adlı eserinde kongreye katılan iktisadi grupların çiftçi, sanayici, tüccar ve işçi kesimlerinin taleplerinden ve Misak-ı İktisadi kararlarından bahseder.

Atatürk'ün 1923 Nisan'ında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ana ilkeleriyle ilgili açıklamasının iktisadi bölümü, Kongre kararlarının bir özeti gibiydi. 1920'lerdeki hükümet programlarının iktisadi bölümleri de geniş ölçüde Kongre kararlarına dayandırılıyordu. 1925 yılında aşarın kaldırılması, 1926 yılında taşınmaz mallar hakkında son derece az sınırlanmış bir özel mülkiyet hukukunun getirilmesi, ticaret kredisinin sağlanması için 1924 yılında İş Bankası'nın ve sanayi kredisinin sağlanması için 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankasının kurulması, 1927 yılında yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararların uygulamaya konulmasıyla ilgili önemli örneklerdir.²⁸

Tablo 2. Sanayi ve Maadin Bankası'na Devredilen ve Babka Tarafından Kurulan

- 24 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, 4. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 20; Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1850*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 149-150.
- 25 Yüksel Ülken, *1923'ten 1993'e Cumhuriyet Ekonomisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1994, s. 40.
- 26 Bahar Şanlı, *Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye*, Işıklı Yayınları, İstanbul 1997, s. 58.
- 27 İnan, Ayşe, Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 15.
- 28 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 138-139.

Fabrikalar

1925 yılında Osmanlı'dan Devredilen Fabrikalar (1925)	
1.	Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası (Basmahane)
2.	Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikaları
3.	Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası
4.	Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası İplik
Sanayi ve Maadin Bankası'nın Hisse Devralmak veya Sermaye Koyarak Şirketlere Ortak Olmak Şeklinde Kurduğu Fabrikalar (1925-1932)	
1.	Ankara Milli Mensucat Anonim Şirketi
2.	Aksaray Azmi Milli Un Fabrikası Türk Anonim Şirketi
3.	Eskişehir Lüleataş Türk Anonim Şirketi
4.	Isparta İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketi
5.	İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi
6.	İzmir Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi
7.	Kayseri Bünyan Halı İpliği Türk Anonim Şirketi
8.	Kütahya Çini İşleri Türk Anonim Şirketi
9.	Kilimli Kömür Madenleri Türk Anonim Şirket
10.	Malatya Elektrik Fabrikası Türk Anonim Şirketi
11.	Maraş Çeltik Fabrikası Türk Anonim Şirketi
12.	Tosya Çeltik Fabrikası Türk Anonim Şirketi
13.	Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi
14.	Trabzon Limanı İnhisarı Türk Anonim Şirket
15.	Uşak Şeker Fabrikası Türk Anonim Şirketi
16.	Yalvaç Ticaret ve Sanayi Türk Anonim Şirketi

Kaynak: İbrahim Erdal, "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 2, son erişim tarihi: 20.04.2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-sanayi-ve-maadin-bankasi/>

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Ticaret Bakanlığı'ndan devraldığı ve sermaye katılımı ile işletmesine ortak olduğu kuruluşların beklenen oranda üretim-pazar dengesini kuramaması, girdiler ile işletmelerin modernizasyonu ve diğer giderleri arasındaki farkın açılmasından dolayı elinde bulunan

işletmeleri azaltmak veya tasfiye etmek zorunda kalmıştır. Devlet, 1932 yılında kapatılan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ile kazanılan devlet işletmeciliği tecrübesini kullanarak, kapatılan bankanın işletmelerini Sümerbank ve Devlet Sanayi Ofisi üzerinden işleterek sürdürmüştür (Tablo 2).²⁹

Savaş sonrası yeniden inşa süreciyle ve izlenen iktisadi politikaların da etkisiyle 1923-1929 döneminde sanayinin büyüme hızı yıllık ortalama %10'a ulaşmıştır. Ancak yine de sanayi sektörünün gayri safi milli hasıla içindeki payı %11 düzeyinde kalmıştır. Gıda, deri ve dokuma sektörlerinin toplam sanayi sektörü içindeki payı 1913'te %88 iken 1927'de %87 olmuştur. 1923-1929 döneminde, toplam hasılanın %46'sını oluşturan tarım kesiminin ortalama büyümesi ise %8,9 olarak gerçekleşmiştir. Netice itibarıyla, Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayileşmeye yönelik politikalar benimsenmiştir. Ancak yerli bir burjuva sınıfı kısmen doğmaya başlasa da, hem sermaye eksikliğinden hem de Lozan Antlaşması'nın sınırlayıcı etkilerinden dolayı anlamlı bir sanayileşme gerçekleştirilememiştir.³⁰ Dolayısıyla 1920'li yılların sonuna gelindiğinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarına göre olumlu görünen bu tablo, ekonominin ciddi sıkıntılardan bütünüyle kurtulduğu anlamına gelmiyordu. Ülke halâ çok yoksuldu. Ayrıca halkın beklentileri de yükselmişti. Sanayide sağlanan teşviklerden beklenen yatırım atılımı elde edilememiştir. Ülkenin piyasaya yönelik ihtiyaçları artarken, sanayi ürünleri ithalatı hızlanmıştı. Dönemin sonunda ihracat ithalatı karşılayacak düzeyde artmamıştı. Lozan'da geri bırakılan Osmanlı borç taksitlerinin de vadesi gelmişti. Ödemeler dengesi ve bütçe dengesinin sağlanması zorlaşmaya başlamıştı. Yine de hükümet bütçe denkliliğini korumaya çalışıyordu. 1929 Dünya İktisadi Krizi'nin etkileri de hissedilmeye başlayınca, bütün bu şartlar altında 1930'lu yıllarda devletin direkt olarak müdahaleciliğine ihtiyaç duyulmuştu.³¹

Devletçi sanayileşme politikasının felsefesi *Kadro Dergisi* tarafından savunulmuştur. Kadrocular benimsenen bu devletçi politikayı Türk Devrimi'nin kendine özgü ideolojisi çerçevesinde tanımlarlar. Milli bir bakış açısıyla, dönemin ve şartların getirdiği geçici bir zorunluluk olarak ifade ederler.³² 1929 Dünya İktisadi Krizi'yle birlikte gümrük tarifelerinin

29 İbrahim Erdal, "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 2, son erişim tarihi: 20.04.2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-sanayi-ve-maadin-bankasi/>

30 Yülek-Yağmur, *age.*, s. 273.

31 Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 2. basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 72.

32 Şevket Süreyya Aydemir, "Programlı Devletçilik", *Kadro*, Kasım 1934, s. 5-13; Vedat Nedim

yükseltilecek korumacı politikaların uygulanmaya başlandığı 1930'lu yıllarda uygulanan devletçi iktisat politikası ne Batı'nın kapitalizmine bir alternatiftir, ne de Sovyetler Birliği'nin komünizmine benzemektedir. Uygulanmasına karar verilen "devletçilik", özel sektörün devlet eliyle güçlendirilmesine yönelik geçici bir iktisat politikası aracı olarak görülmüştür.³³ Bu doğrultuda Atatürk tarafından tarifi yapılan devletçilik 10 Mayıs 1931 tarihinde CHP programına, 5 Şubat 1937'de ise Anayasanın 2. maddesine konulmuştur.³⁴ Bu tanımla uyumlu olarak, Türkiye'nin bu ilk sanayileşme döneminde çerçevesi Atatürk tarafından çizilen devletçiliğin üç temel ilkesi vardır:³⁵

- a) Devletçiliğin sınai işletme kurup işletmesinin amaç değil, geçici bir zorunluk olarak kabul edilmesi,
- b) Sadece sanayiye kapsayan kısmi bir politika olması,
- c) Devletin doğrudan yatırım yaptığı tüm alanların özel teşebbüse de açık tutulmuş olması.

Devletçilik uygulaması özel kesimi güçlendirici tedbirlerin alındığı 1932-1934, devlet müdahaleciliğinin sanayiye yönelik olarak hazırlanan mikro nitelikli planların hazırlanması biçimini alarak genişlediği 1935-1937, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle 2. Sanayi Planı'nın uygulanmadığı ve devletçiliğin önemini kaybolduğu 1938 yılı olarak ayrılabilir.³⁶

Özel sektörü finanse etmek üzere 1925'te kurulmuş olan Sanayi ve Maadin Bankası'nın sanayi işletmeciliği ve bankacılık fonksiyonları birbirinden ayrılarak 1932 yılında Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası kurulmuştur. Daha sonra bu iki kuruluşun görevleri verilerek, Birinci Sanayi Planı'nı finanse etmek üzere 1933 yılında Sümerbank kurulmuştur.³⁷ Devletçilik uygulaması çerçevesinde kurulan diğer devlet bankası ise 1935'tarihli Etibank'tır. İki banka da özellikle tekstil, madencilik ve metalurji sanayilerini desteklemekle görevliydi. Her ikisi de resmi olarak mevduat bankaları olsalar da, temel amaçları finansal tasarrufları

Tör, "Devletçilik Yolunda Aydınlık", *Kadro*, Kasım 1933, s. 13-19.

33 Seriyen Sezen, *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye'de Planlama*, TODAİE Yayınları, Ankara 1999, s. 153.

34 İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, s. 15.

35 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*, 2. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 355-357.

36 Betül Gür, "Sanayi Planlarının Hazırlanmasına Temel Teşkil Eden Raporlar", *Öneri: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C VII, S 25, 2006, s. 213.

37 Mustafa Ögüt Yazman, *Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Tisa Yayınları, Ankara 1974, s. 56-57.

sanayileşmeyi ve kalkınmayı sağlamak yolunda kullanarak, daha ziyade bir kalkınma bankacılığı yapmaktı.³⁸

Tablo 3. Sümerbank'ın Tek Başına Kurduğu Fabrikalar

	Sanayi Kolları	Fabrika Adı	Temel Atma Tarihi	Faaliyete Geçiş Tarihi
1	Pamuklu dokuma	Bakırköy Bez Fabrikası*	Mayıs 1934	Ağustos 1934
2	Pamuklu dokuma	Kayseri Pamuklu Dokuma Fabrikası	Mayıs 1934	Eylül 1935
3	Pamuklu dokuma	Konya/Ereğli Bez Fabrikası	Ekim 1934	Nisan 1937
4	Pamuklu dokuma	Aydın/Nazilli Basma Fabrikası	Ağustos 1935	Ekim 1937
5	Pamuklu dokuma	Malatya Bez Fabrikası	Mayıs 1937	Aralık 1939
6	Yünlü dokuma	Bursa Merinos Fabrikası	Kasım 1935	Şubat 1938
7	Demir-Çelik	Zonguldak/Karabük Demir ve Çelik Fabrikası	Nisan 1937	Eylül 1939
8	Kağıt ve Selüloz	İzmit Birinci Kağıt Fabrikası	Ağustos 1934	Kasım 1936
9	Kağıt ve Selüloz	İzmit İkinci Kağıt Fabrikası	Kasım 1936	Temmuz 1944
10	Kağıt ve Selüloz	İzmit Kaolin Fabrikası	1937	1941
11	Toprak	İstanbul/Paşabahçe Şişe-Cam Fabrikası	Ağustos 1934	Kasım 1935
12	Kimya	Bursa/Gemlik Suni İpek Fabrikası	Mayıs 1936	Şubat 1938
13	Kimya	İzmit Klor ve Südkostik Fabrikası	Temmuz 1938	Ağustos 1945
14	Kimya	Isparta Gülyağı Fabrikası	-	Mayıs 1935
15	Kimya	Zonguldak Suni Antrasit (sömikok) Fabrikası	Ağustos 1934	1935

* Osmalı'dan devralınan Bakırköy Bez Fabrikası genişletilerek yeniden açılmıştır.

Kaynak: Janset Özen Aytemur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, Libra Yayınları, İstanbul 2010, s. 100, 101; Hasan

38 Murat Ali Yülek, "Thinking About a New Industrial Policy Framework for Turkey", *On the Path to High-Income Status: Navigating the Turkish Economy in Unchartered Territories*, ed. Ahmet Faruk Aysan-Hatice Karahan-Nurullah Gür, Palgrave, Londra 2018, s. 290.

Güler, “Türkiye’nin Erken Dönem Sanayileşme Serüveni”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y 4, S 1, Haziran 2011, s. 82; Nadir Yurtoğlu, “Cumhuriyet Döneminin Öncü Bir Sanayi Kuruluşu: İzmit Selüloz ve Kağıt Fabrikaları Müessesesi (1936-1960)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkulâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 60, Bahar 2017, s. 345, 346, 352.

İç piyasada toplum tarafından karşılanması beklenen malların üretilmesi, ana ham maddenin yurt içinde bulunması ve devletin faaliyet yaptığı alanlarda özel sektör girişimciliğinin engellenmemesi ilkelerine dayanılarak hazırlanıp³⁹, 17 Nisan 1934’de uygulanmaya başlanan Birinci Sanayi Planı sünger, gül yağı, altın, petrol, bakır, kükürt, dokuma, kendir, kamgarn, demir, sömük, selüloz, kağıt, suni ipek, seramik ve kimya sanayilerinde kurulması planlanan 20 fabrika hakkında raporlardan oluşuyordu. Ayrıca elektrifikasyon sorunun çözümlenmesi, bunun için enerji teşkilatının oluşturulması, bir jeoloji enstitüsünün kurulması ve mesleki eğitim gibi konular da içermektedir.⁴⁰

Sümerbank bünyesinde, Sanayi ve Maadin Bankası’ndan devralınan işletmelerin dışında Birinci Sanayi Planı’nda yer alan ve Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde kurduğu farklı sektörlerde faaliyetler gösteren fabrikalar vardır (Tablo 3). Bunların arasında Malatya Bez Fabrikası’nı İşbankası ve Ziraat Bankası’yla, Zonguldak Antrasit Fabrikası ve Şişe-Cam Fabrikası’nı İşbankası’yla birlikte kurmuştur. Planın en hızlı uygulanan projeleri kendir dışındaki dokuma sanayisi, sömük, şişe-cam ve Etibank tarafından kurulan Keçiborlu kükürt fabrikaları (1935) ile birinci kağıt fabrikasıdır. Gerçekleşme sırası açısından ikinci grubu Karabük Demir-Çelik, Ergani Bakır İzabe, Gemlik Suni İpek, İzmit İkinci Kağıt fabrikaları oluşturur. Bunlara program döneminde başlanmış, ancak 2. Dünya Savaşı öncesinde bitirilebilmiştir.⁴¹

Ekonomik ve sosyal etkileri bakımından, ilk Plan’dan daha geniş kapsamlı olan İkinci Sanayi Planı madencilik, maden kömürü ocakları, bölgesel elektrik santralleri, ev mahrukatı sanayi ve ticareti, toprak sanayi, gıda maddeleri sanayi ve ticareti, kimya sanayi, makine sanayi ve denizcilik alanlarını kapsamaktaydı.⁴² Liman ve deniz taşımacılığının gerektirdiği metal ürünler

39 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, C III, ODTÜ Yayınları, Ankara 1982, s. 189.

40 Ayşe Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, Ek1: Raporlar, s. 3.

41 Tekeli-İlkin, *age.*, 198; Yenal, *age.*, s. 86;

42 Türk Tarih Kurumu, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı 1936*, İstanbul 1973, s. 5.

ile askeri amaçlı kullanılmak üzere alüminyum ürünler üretecek fabrikalar kurulması, uçak motoru imaline geçilmesi hedeflenmiştir. Elektrik enerjisi üretimi, ulaştırma konusunda İstanbul limanlarının geliştirilmesi, Trabzon ve Zonguldak'ta yeni limanlar kurulması, İskenderun limanında serbest bölge kurulması ve gemi satın alınmasına dair projeler vardır.⁴³ Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle beraber devletin dar bütçe imkanları içinde bazı işlerin ertelenmesine, bazılarının iptaline karar verilmiştir⁴⁴ Bazı projeler Savaş'ın bitiminden sonra 1950'ye kadar tamamlanmıştır.⁴⁵ İkinci Dünya Savaşı sebebiyle uygulanamayan İkinci Sanayi Planı döneminde gerçekleştirilebilen en önemli tesis ise 1939'da bir İngiliz firması tarafından kurulan Karabük Demir-Çelik Fabrikası'dır.⁴⁶

3. Sosyal Mühendislik Aracı Olarak Sümerbank Sanayi Tesisleri

Yeni Türk devletinin sanayileşmiş ekonomik yapısını inşa etme süreci, aynı zamanda yeni bir toplum inşa etme süreciydi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması hem siyasi, hem ekonomik hem de toplumsal anlamda yeniden yapılanma sürecinin başlangıç noktasıdır. Özellikle devletçilik ilkesinin hayat bulduğu 1930'lu yıllarda sınai yatırımlar, ekonomik ve sosyal kalkınma hedefine ulaşmak için olmazsa olmaz bir çağdaşlaşma projesi olarak görülmüştür. Devlet eliyle kurulan bu fabrikalar iktisadi değer üretmenin yanı sıra modernleşme ideolojisinin de uygulama mekanları olmuştur. Devlet, Anadolu'nun çeşitli noktalarına fabrikalar kurarken sadece ekonomiyi canlandırmak için değil, başlattığı çağdaşlaşma projesinin bir parçası olarak kabul ettiği için mekansal ve sosyal ortamların birer örneği olarak yeni yerleşimler de kurmuştur. Fabrikalar çevresinde inşa edilen lojmanlar, kooperatifler, konutlar, okul, hastane, sağlık, kültür ve spor alanları gibi sosyal mekanlar içeren, değişimi hızlandıracak yeni ve modern örnek birer kent modeli oluşmuştur.⁴⁷

Birinci Sanayi Planı kapsamında, 1930'lu yıllar bitmeden faaliyete geçen ilk fabrikalar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde genellikle dokuma sanayi

43 Nazif Kuyucuklu, *Türkiye İktisadi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1993, s. 307-309.

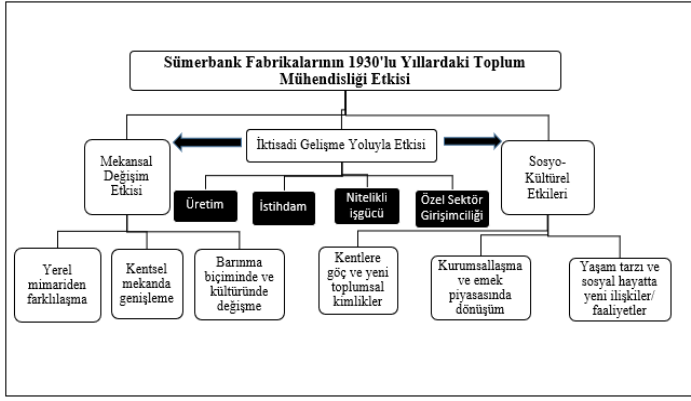
44 Yazman, *age.*, s. 5.

45 Tezel, *age.*, s. 56.

46 İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyet'ten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, İSO Yayınları, 1989, s. 25.

47 Asiliskender, *agm.*, s. 154.

alanında olmuştur (Tablo 3). Bunlar; Kayseri, Aydın/Nazilli, Ereğli, Bursa, Malatya olarak sıralanabilir. Bu şehirler Anadolu'nun her yerinde, aynı anda inşa edilmeye çalışılan yeni sosyo-kültürel yapının örnekleridir. Arıtan'ın ifadesiyle⁴⁸ Sümerbank'ın bu ilk yerleşkeleri, çok farklı işlevlere hizmet veren çok sayıda yapıyı, aynı anda içermeye ve kendine yeterli kompleks organizasyonlar olma nosyonunu somutlayan ilk örneklerdir. Dolayısıyla Sümerbank fabrikaları da hem bölgesel sanayileşmenin hem de sosyal mühendislik politikalarının merkezi haline durumdaydı. Yeni hükümet, Türk milletini modern bir topluma dönüştürmek için bir sosyal mühendislik politikası yürütmekteydi.⁴⁹

Kaynak: Murat Ali Yülek-Betül Gür, “State Management of Regional Industrialization and Modernization in the Early Turkish Republic: The Case of Sümerbank and Its Cotton Textiles Plants”, *Journal of Management History*, C XXVIII, S 3, s. 388-408; Burak Asiliskender, “Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekansal Değişim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C VII, S 13, 2008, s. 159-160’dan yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1. Sümerbank Fabrikalarının 1930’lu Yıllardaki Toplum Mühendisliği Etkisi

48 Özlem Arıtan, *Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Doktora Tezi, İzmir 2004, s. 100.

49 Yülek-Gür, “Industrial Policy and Social Engineering at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Sümerbank Nazilli Textile Factory in Turkey”, *Social Evolution & History*, C 21, S 1, Mart 2022, s. 162.

Fabrikaların kurulduğu şehirlerde nüfusun, özellikle de şehirleşmenin artması, şehrin büyümesi, nitelikli işgücünün artması, ulaşımın gelişmesi, eğitim, sağlık, spor gibi bazı göstergelerdeki nicel değişimlerin yanı sıra aile yapısının değişimi, giyim tarzı ve sosyal ilişki ve faaliyetlerdeki farklılaşma, sekülerleşme gibi nitel göstergelerle birlikte sanayi politikalarının mekansal ve sosyo-kültürel yapı üzerindeki etkisini değerlendirmek mümkündür (şekil 1).

3.1. İktisadi Etkileri

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde üretim ve istihdamın önemli bir kısmı tarım sektörüne dayanıyordu. 1927 Sanayi Sayımı'na göre toplam 65.245 işletmenin 23.332'sinde çalışan sayısı 2 veya 3 kişiydi. Yaklaşık aynı sayıda işletme ise tek kişilikti. Sanayi küçük işletmeler/atölyelerden ibaretti (Tablo 4).⁵⁰

Tablo 4. İşletme ve Çalışan Sayısı (1927 Sanayi Sayımı)

Sektörler	İşletme Sayısı	%	Çalışan Sayısı	%
Maden çıkarma	556	0,8	18.932	7,3
Tarım, evcil hayvanlar, balık, ev ürünleri sanayi	28.439	43,5	110.480	43
Dokuma sanayi	9.353	14,3	48.025	18,7
Ağaç sanayi ve diğer	7.896	12,1	24.264	9,45
Kağıt ve Karton sanayi	348	0,5	27.192	1,0
Maden sanayi, maden işleme ve makine onarımı ve imalatı	14.752	22,6	33.866	13,1
Bina ve inşaat sanayi	2.877	4,41	12.345	4,8
Kimya sanayi	697	1,0	3.107	1,2
Karma sanayi	16	0,02	455	0,1
a.Elektrik sanayi	90	0,1	1.350	0,5
b.Diğer	221	0,3	1.239	0,4
Toplam	65.245	100	256.855	100

Kaynak: Serdar Şahinkaya, "Cumhuriyet'in İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı", *Çalışma ve Toplum*, C LX, S 1, 2019, s. 186.

1930'lu yıllarda Sümerbank fabrikalarının kurulduğu şehirler açısından değerlendirildiğinde de benzer durumu görmek mümkündür. İşletmelerin küçük ölçekli olmasının yanı sıra tarımsal yapının ağır bastığı fark edilmektedir (Tablo 5). Bu nedenle Sümerbank'ın kurduğu fabrikaların

⁵⁰ Serdar Şahinkaya, "Cumhuriyet'in İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı", *Çalışma ve Toplum*, C LX, S 1, 2019, s. 186.

gerek iktisadi gelişmeye, gerekse sosyo-kültürel dönüşüme önemli bir etkisi olduğu söylenebilir.

Kayseri Bez Fabrikası, ilk yılda 13 milyon metre kumaş üretmişti. Nazilli Fabrikası enerjisini kendi termik santralından karşılıyordu. Açıldığı ilk yıl 133 ton pamuk ipliği ve 198 bin metre pamuklu dokuma üreten fabrika 1940 yılına gelindiğinde 2 bin 625 ton pamuk ipliği, 13 milyon 630 bin metre pamuklu dokuma üretmişti. Ereğli Bez Fabrikası ise 18 bin 400 işçi 329 tezgahla; yılda 35 bin 343 ton iplik ve 6 milyon 350 bin metre bez üretecek kapasiteye sahipti. Fabrika, ihtiyaç duyduğu enerjiyi bünyesindeki termik santralden ve İvriz Hidro elektrik santralinden alıyordu.⁵¹ En önemli sektör olarak dokumacılıkta, 1939'a gelindiğinde 35 bin ton olan toplam pamuklu dokuma arzının % 76'sı yurt içinde üretilmekteydi.⁵²

Tablo 5. 1930'larda Sümerbank fabrikalarının kurulduğu Başlıca Şehirlerde İşletme ve Çalışan Sayısı (1927 Sanayi Sayımı)

Sektörler	Aydın	Bursa	İzmit	Kayseri	Malatya	Zonguldak	Konya
Maden çıkarma	3	58	9	9	-	63	9
Tarım, evcil hayvanlar, balık, ev ürünleri sanayi	589	1265	528	598	430	626	1024
Dokuma sanayi	170	408	111	108	266	84	220
Ağaç sanayi ve diğer	155	145	90	93	154	301	-
Kağıt ve Karton sanayi	1	3	2	4	1	2	4
Maden sanayi, maden işleme ve makine onarımı ve imalatı	235	762	276	259	212	314	594
Bina ve inşaat sanayi	109	132	134	23	1	83	74

51 Yeşim İlgin Eldeş, *Sümerbank Dokuma Fabrikalarının Dönüşümü (1935-2019): Kayseri, Ereğli, Nazilli, Bursa ve Malatya Örnekleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019; Yaşar Semiz-Güngör Toplu, "Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 45, 2019, s. 46.

52 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Kökten Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişim*, C II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 223.

Kimya sanayi	18	14	5	5	36	9	17
Diğer	5	19	5	-	-	6	2
Toplam	1.285	3.209	1.215	1.096	1.039	1.341	2.245

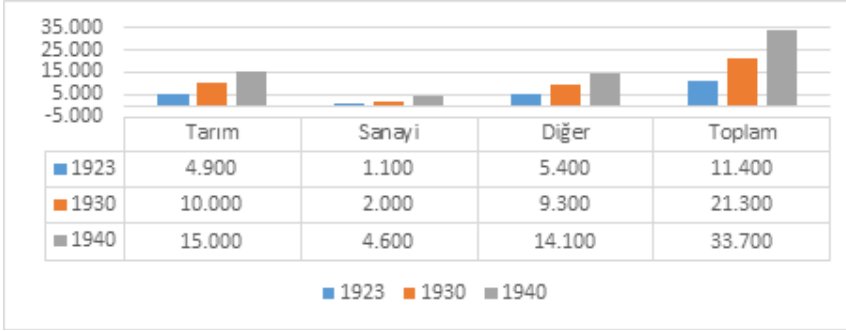
Kaynak: Sanayi Sayımı 1927, Ankara, 1969'dan hesaplayan Serdar Şahinkaya, "Cumhuriyet'in İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı", *Çalışma ve Toplum*, C LX, S 1, 2019, s. 199-197.

1930'a kadar gayri safi yurt içi hasılaya en yüksek katkı %104 ile tarımdan sağlansa da, sanayi üretim artışı %84 ile azımsanmayacak düzeydedir. Sanayi üretimdeki artış asıl 1930'lu yıllarda kendisini göstermiştir. 1940'a kadar, sanayileşme hamlesinin yapıldığı bu on yıllık dönemde tarımsal üretim artışı %59 sanayide ise %130 olmuştur (Şekil 2). Kurt'un⁵³ verdiği bazı rakamlara göre, örneğin Kayseri Bez Fabrikası yıllık 30 bin metre kumaş ve 3000 işçi kapasiteliydi. Nazilli Basma Fabrikası yıllık 20 bin metre kumaş ve 2000 işçi kapasiteli, Ereğli Fabrikası yıllık 800 ton iplik ve 800 işçi kapasiteli, Malatya Bez ve İplik Fabrikası yıllık 3 milyon metre kumaş ve 800 ton iplik kapasiteliydi. İzmit Birinci Kağıt Fabrikası ise ülkede ilk kez gazete ve sair kağıtları üretmeye başlamıştı. 1936 yılında 3.959 ton olarak üretilen diğer kağıtların üretim miktarı 1940'da 8858 tona, 1939 yılında ilk kez 553 ton olarak üretilen gazete kağıdı üretim miktarı ise 627 tona yükselmiştir.⁵⁴ Malatya Bez Fabrikası tamamlandığında 3.500 kişilik bir istihdam sağlaması planlanmıştır. O tarihlerde şehir nüfusunun 90.503 kişiden oluştuğu düşünüldüğünde, yaratılan istihdamın büyüklüğü anlaşılabilir. Çalışanların aileleri ve yan sanayi kollarının gelişmesi dikkate alındığında fabrikanın sağladığı katkının çok daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

53 Durmuş Kurt, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Sosyo Ekonomik Yapısı*, Yıldız Kitaplar, İstanbul 2015, s. 145, 146.

54 Nadir Yurtoğlu, "Cumhuriyet Döneminin Öncü Bir Sanayi Kuruluşu: İzmit Selüloz ve Kağıt Fabrikaları Müessesesi (1936-1960)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 60, Bahar 2017, s. 357,

55 Sezen Karabulut-Umut Karabulut, "Erken Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu Bölgesini Kalkındırmaya Yönelik Bir Girişim: Malatya Bez ve İplik Fabrikası TAŞ'ın Kuruluşu", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C V, S 1, 2016, s. 75.

Kaynak: Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 2. basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 50.

Şekil 2. İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (1923-1940) (1968=100, milyon TL)

Tarımın ekonomideki payı yüksek olduğu için tarımsal istihdam daha yüksektir. Ancak söz konusu Sümerbank fabrikaları büyük ölçekli işletmeleri ve istihdam kapasiteleri de mevcut küçük ölçekli işletme yapısından çok daha fazla istihdam sağlıyordu. Örneğin 1939'da Kayseri Bez Fabrikası'nda 2631, Nazilli Basma Fabrikası'nda 2225, Ereğli Bez Fabrikası'nda 1173 işçi çalışıyordu.⁵⁶ Dolayısıyla 1930'ların ortalarından itibaren bu fabrikaların faaliyete geçmesiyle birlikte ülke genelinde, sanayide de istihdam artışı olmuştur. 1945 yılında 1935'e göre istihdam %11 düşmüş, sanayide ise %6 artmıştır (Tablo 6).

Tablo 6. Sektörel İstihdam (15+ yaş) (bin kişi)

Sektörler / Yıllar	1935	1945
Tarım	5.578	4.949
Sanayi	546	577

* 1927 sayımında yaş ayrımı yoktur.

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Atatürk'ün Doğumunun 100.*

Yıldönümüne Rakamlarla ve Fotoğraflarla Kalkınan Türkiye, Ankara 1981, s. 185.

Beşeri sermayenin bir ülkenin üretim faktörlerinin başında olduğunun bilinci içinde, 1933 tarihli Sümerbank Kanunu ile⁵⁷ (2. Maddesinin D fıkrası) Sümerbank'a mühendis ve uzman yetiştirmek için yurt içinde ve yurt

⁵⁶ Aytemur, *age.*, s. 210.

⁵⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-2/81-107-9.

dışında okul açma, yurt dışına öğrenci gönderme yetkisi verilmiştir. Böylece Sümerbank fabrikalarında istihdam edilmek üzere yurt dışına yüksek öğrenim görmeleri için öğrenci gönderilmiş, yurt içinde ve Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve İsviçre gibi ülkelerde farklı sanayi kuruluşlarında staj olanakları sağlanmış, uzman kadroların yetişmesine çalışılmış ve bu öğrencilerin durumları aynı özenle takip edilmiştir.⁵⁸ Kayseri, Nazilli, Bursa, Ereğli, Malatya gibi şehirlerde kurulan bu fabrikalar, yetiştirdiği işçi ve memurlar ile Türkiye Cumhuriyeti'nin farklı noktalarında istihdam alanı yaratarak, özel sektör girişimciliğini teşvik etmişlerdir. Böylece Sümerbank fabrikaları, özellikle dokuma alanında yetişen yüksek nitelikli insan sermayesi sayesinde 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde özel sektörün sadece bölgesel anlamda değil ülke genelinde de sektörün gelişmesinde önemli rol oynayan üst düzey yöneticilerin yetişmesini sağlamıştır. Bu beşeri sermaye, ilerleyen yıllarda ülkenin farklı sektörlerinde büyük ölçekli özel sektör işletmeleri kurmak ve yönetmek için aranan isimler haline gelmiştir.⁵⁹ Ayrıca bu fabrikalar buldukları bölgelerde özel sektör girişimciliğini teşvik etmiştir. Örneğin Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın yörede faaliyete geçmesinden sonra demire bağlı sanayi kolu gelişmiştir. Fabrikanın üretime geçmesinden sonra, demir sanayine dayanan küçük işletmeler şehrin çeşitli yerlerinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Ham maddesini bu fabrikadan alan özel sektör işletmeleri, satın aldıkları demiri gelen talepler doğrultusunda işleyip, piyasaya süren hadde hanelerdir. Böylece fabrikada üretilen yarı mamul ve sac gibi tam mamullere dayalı yan sanayiler gelişmiştir. Ayrıca yarı mamul adı verilen kütük demiri inşaat demirine çeviren özel hadde haneler de kurulmaya başlanmıştır.⁶⁰ Bursa eski bir Osmanlı başkenti olması nedeniyle iktisadi ve sosyal hayatı diğer Anadolu şehirlerine göre daha canlıydı. Ancak Bursa'da da kurulan fabrikalar benzer şekilde iktisadi hayatın tarımdan sanayiye geçişini sağlarken, yakın çevresinde ve kentin genelinde yeni sanayi kuruluşlarının açılmasına öncülük etmiştir.⁶¹

58 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-2/35-26-11.

59 Sinem İnce, *Türkiye'nin Tekstil Sektörünü Kuran Sümerbanklılar Bir Okudular Bin Dokudular*, Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul 2016; Yeşim Ilgın Eldeş, *age.*, s. 31.

60 Hasan Cebecik, *Türkiye'nin Sanayileşmesi Sürecinde Ağır Sanayii Kuruluşu Olarak Karabük Demir ve Çelik Fabrikası 1937-1995*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 90, 91.

61 Melek Akçadoğan, *Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkeleri ve Lojman Alanlarının Kente Olan Etkileri: Zonguldak Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 40.

3.2. Sosyo-Kültürel Etkileri

Geleneksel kent merkezinin dışında kurulan Sümerbank fabrikalarının etrafında yeni bir yerleşim düzeni ve şehir merkezi yapılanması ortaya çıkmıştır. Fabrikaların kurulmasında mali, teknik ve planlama açısından başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Almanya gibi ülkelerden destek alınmıştır. Söz konusu fabrikalar birer fabrika binası olmanın ötesinde, içerdiği lojmanlar ve sosyal tesisler ile çalışanları için birer yuva, market ve sinemadan tiyatroya, yüzme şampiyonalarına kadar birçok kültürel etkinlik yapılan ve eğitimler verilen çeşitli mekanları içeren kent modelleri olarak inşa edilmiştir. 1930 sonrasında devlet merkezli sanayileşme yapılanması, bu nitelikleri itibarıyla Anadolu'da kentleşme sürecini ve özellikle konut üretimini etkilemiştir. Modern, konforlu, altyapı sistemleri olan, üst sınıfta olmanın sembolü olara görülen, çatılı, planlı, düzenli, apartman tipi, bahçeli, peyzajlı, lüks olarak nitelendirilebilecek bu binalar, Cumhuriyet'in genel kent mimari anlayışını da etkilemiştir.⁶² Yerel mimariden farklı bir biçimde ilk modern toplu konutları bu fabrikalar vesilesiyle görmek mümkündür. Örneğin Nazilli'de 1000 kişilik 264 konut, 350 bekar işçi odası, Ereğli'de 149 konut, Kayseri'de apartman şeklinde konutlar yapılmıştır.⁶³ 1938 yılında Merinos fabrikasının açılması, Bursa'da kırsal kesimden kente göçü arttırmış, bölgede yeni konut alanları doğmuştur. İki-üç katlı, bahçeli modernist tarzda konutlar inşa edilmiştir. İzmit'te Kâğıt Fabrikası'nın lojmanları şehrin ilk toplu yerleşim örneklerinden biridir. Şehir merkezinde fabrikaya ait 1934-1936 döneminde inşa edilen iki adet lojman grubu vardı.⁶⁴ Malatya'da ilk toplu konut uygulaması olan işçi ve memur lojmanları da yerel kimlik ve ihtiyaçlar çerçevesinde bahçeli ve müstakildi. Fabrikada yemekhane, kreş, sosyal merkez, itfaiye, ambarlar, su kulesi, spor alanları, memur evleri, tamirhane ve dokuma fabrikası bulunmaktaydı. Ayrıca ilkokul, poliklinik, revir, kreş, bekar odaları, sinema, lokal, kütüphane ve yüzme havuzu gibi sosyal donatılar mevcuttu.⁶⁵ İzmit Birinci Kağıt Fabrikası yerleşkesi 1930'larda inşasına başlanan ve kentin gelişim sürecinden sonraki on yıllarda ilaveten dört kâğıt fabrikası, kaolin fabrikası, klor ve sudkostik fabrikaları,

62 Burak Asiliskender-Ahsen Özsoy, "Cumhuriyet Sonrası Kayseri'de Modernleşme: Mekansal ve Toplumsal Değişim", *itüdergisi/a: Mimarlık, Planlama, Tasarım*, C IX, S 1, Mart 2010, s. 35.

63 Yülek-Gür, "State Management of Regional Industrialization and Modernization...", s. 402.

64 Akçadoğan, *age.*, s. 40, 43, 44.

65 Nezir Kızılkaya, "Malatya'yı Kent Yapan Kurum; Sümerbank", Mayıs 2020, son erişim tarihi: 05.09.2022, <https://malatyahaber.com/nezir-kizilkaya/malatyayi-kent-yapan-kurum-sumerbank>

lojmanları, çıraklık okulu, ilköğretim okulu, spor salonu, hastane ve bunu gibi sosyal tesisleri, kıyı-demiryolu ve karayolu ilişkisiyle önemli bir yere sahipti. Fabrika öncü bir sanayi kuruluşu, aynı zamanda diğerleri gibi işçi mahallesi, memur evleri, okulu, sinema ve tiyatro olarak kullanılan kantini, elli yataklı hastanesi ve çıraklık okulu ile bir diğer modernleşme örneğiydi.⁶⁶

Tablo 7. Şehirleşme, Kentsel ve Kırsal Nüfus

Yıllar	Toplam	Şehir nüfusu	Kırsal nüfus	Toplam Nüfus İçindeki Payı (%)	
				Şehir	Kırsal
1927	13.648	3.305	10.342	24,2	75,8
1935	16.158	3.802	12.355	23,5	76,5
1940	17.820	4.346	13.474	24,3	75,6

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Genel Nüfus Sayımı 2000: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Ankara 2003, s. 46.

Sanayileşmeyle beraber ortaya çıkan iktisadi büyüme, nüfusu topraktan kopararak sanayinin kurulduğu bölgelere göçe yönlendirmiştir. Kırdan kente göç kentleşmeyi arttırmış, kentlerde yeni bir sosyal ve mekansal düzenlemeyi mecbur kılmıştır. Farklı mimarinin yanı sıra Sümerbank fabrikaları şehrin genişlemesini de sağlamıştır (Tablo 7). Örneğin Karabük Demir-Çelik Fabrikası'yla birlikte bölge, nüfus yerleşmesi bakımından hareketlenmeye başlamıştır. Fabrikaların yapımında çalışacak yerli ve yabancı personelin ikameti için Sümerbank tarafından inşa ettirilen Yenişehir ismi verilen mesken sitesi bulunmaktadır. 1938 ve 1939 yıllarında nüfusu 2300'lere varan bu yerleşim birimi kasaba görünümünü kazandığı için belediye olmuştur. Öte yandan fabrikanın kurulmasından önceki yıllarda kurulmuş bulunan demiryolu istasyonunun etkisiyle de bir hareketlilik yaşanmış, ancak istasyon çevresindeki bölgelerde plansız bir kentleşme görülmüştür. Buna karşın demir-çelik fabrikasının kurulmasına paralel olarak, fabrikalarda çalışacak olan personel için ve daha ziyade meskene yönelik oluşturulan Yenişehir mahallesi planlı şehirleşmeyi sağlayarak şehre modern bir kent görünümü sağlamıştır. 300 kişilik bir sinema binası, gençlik ve kulüpleri, halkevi, Arı Parkı (havuzlu bahçe), çocuk bahçeleri, tenis, voleybol ve futbol sahaları, yüzme havuzu, lokantalar, atış poligonu, halkevi, kreş, 800 öğrenci için ilk ve ortaokullar, bir yatılı çırak okulu, 100 yataklı ve tam teçhizatlı hastane,

66 Nihan Konak, *Yeniden İşlevlendirme Kapsamında Bir Endüstriyel Miras Örneği Olan Seka Kâğıt Müzesi'nin İç Mekân Analizi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2019, s. 100, 101.

ekonoma adı verilen kooperatif ve lojmanlardan oluşuyordu. Lojmanlar, yüz evler, dere evler, otuz sekiz evler gibi değişik tiplerde, üst düzey çalışanlar, işçiler ve misafirler için dizayn edilmiş işçi pavyonları şeklindeydi.⁶⁷ Bu fabrikaların bulunduğu, konutların yapıldığı yerlerde zaman içinde şehirleşmenin gelişmesiyle birlikte, günümüzde dahi genellikle bu fabrikalardan isimlerini almak suretiyle, Sümer Mahallesi isimli yerleşim yerleri bulunmaktadır.⁶⁸

Bu fabrikalar direkt olarak şehir halkının hayatına altyapı yatırımları yoluyla da dokunmuştur. Modern toplumlarda olduğu gibi ulaşım, elektrik ve su gibi altyapı yatırımlarından halkın faydalanmasına imkan sağlamışlardır. Örneğin 1934 yılında *Kömür yolu* olarak adlandırılan demir yolu yapılıncaya kadar Karabük'ün Ankara ile bağlantısını sağlayan bir yolu yoktur. Bu demir yolu hattının Zonguldak yönünde bağlantısı Karabük-Çatalağzı kısmı 1936'da, Zonguldak bağlantısı 1937'de işletmeye açılarak, yörenin şehirle bağlantısı sağlanmıştır.⁶⁹ Bir başka örnek ise Nazilli Basma Fabrikası ile şehri birbirine bağlayacak bir demiryolunun yapımı düşüncesi neticesinde *Gıdı Gıdı* ismi verilen bir demir yolu hattının inşa edilmesidir. Kentin içinden başlayıp fabrikada sona eren bir hatta hareket eden bu tren, ham madde ve malzemelerin taşınması ile işçi ve memurların gelip gidebilmeleri için gün içinde pek çok sefer yapmaktaydı. Günde 10-100 sefer yapacak olan tren ortalama 1700-1800 insan taşıyacaktı. Zamanla Nazilli'nin simgesi haline gelen bu tren, Nazilli halkının şehir merkezine ulaşımında da etkin bir rol oynamıştır. Bu sayede trenden yalnızca işçiler değil lojmanda oturan işçilerin yakınları ve tüm Nazilli halkı da istifade etmiştir.⁷⁰ Bir başka örnek ise Nazilli'deki fabrikanın elektrik ve su santrallerinin bulunmasıdır. Fabrika, bir dönem hem kendi elektrik ihtiyacını hem de Nazilli'nin elektrik ihtiyacını kendi bünyesindeki bu elektrik santraliyle sağlamıştır. Benzer şekilde Bursa Merinos Fabrikası'nda, Zonguldak'ta Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda, İzmir Kağıt Fabrikası'nda bulunan elektrik santralleri Bursa ve Karabük'ün elektrik ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılamıştır.⁷¹

Gerek kırsaldan kentlere gerekse başka şehirlerden fabrikaların bulunduğu

67 Akçadoğan, *age.*, s. 53, 54; Cebecik, *age.*, s. 9, 60.

68 Yülek-Gür, "State Management of Regional Industrialization and Modernization...", s. 403.

69 Cebecik, *age.*, s. 72.

70 Hulusi Doğan, *Sanayinin Musikisinden Bilginin Türküsüne*, Detay Yayıncılık, Ankara 2007, s. 134.

71 Akçadoğan, *age.*, s. 40; Büşra Bigat, *Kuruluşu ve İlk Yıllarında Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2017, s. 21; Cebecik, *age.*, s. 61; Konak, *age.*, s. 103.

yerlere göçen farklı kimliklerdeki insanlar birbirleriyle modern Batılı yaşam tarzı ortak paydasında bütünleşmeye başlamışlardır. Döneme ilişkin göç istatistiği bulunmamakla beraber, bu konuda Karabük'le ilgili bir örnek verilebilir. Cebecik'in⁷² aktardığına göre 1938-1939'da, Karabük merkez nüfusunun %90'ını dışarıdan göçmüştü. Bu *modern* kentlerin birer modeli olarak kurulan fabrikalar; bünyelerinde inşa edilen konutlar ve kültür tesisleri aracılığıyla çalışanlara, ailelerine ve buldukları kentte yaşayanlara kimliklerinin yeniden yapılanmasına imkân veren mekansal ve sosyal ortamlar sunmuştur. Türkiye modernleşmesini özgün kılan bu yapılanma ile mekansal ve toplumsal değişimin ortaya çıktığı söylenebilir.⁷³ Konak'ın aktardığına göre İzmit Kağıt Fabrikası'nda da üretimdeki artış ve tesisin büyümesi İzmit'i potansiyel göç merkezi haline getirmiştir. Fabrikanın kuruluşundan beş yıl gibi kısa bir süre sonra %56'ya varan bir nüfus artışı söz konusudur. Benzer bir örnek Malatya üzerinden verilebilir. Malatya şehrinin o güne kadar gördüğü en büyük yatırım olan fabrika, o yıllara kadar bir kasaba görünümünde olan Malatya'ya yeni bir kimlik kazandırmış, ekonomik ve sosyal olarak büyük bir dinamizm getirmiştir. Zira fabrikanın üretime başladığı yıllardaki en büyük sorun, ilkbaharın gelmesiyle işçilerin tarlalarına dönmesi, Fabrika'da çalışacak işçi bulma sorunuydu. Dolayısıyla ilk zamanlar merkez ve yakın çevreden gençler bu fabrikada neredeyse zorunlu olarak çalıştırılmış, sonradan hapishanelerden getirilen 350 mahkumun fabrikada çalışmaya başlamasıyla üretim aksamamıştır. Sonradan özellikle Batı ve Orta Anadolu'dan getirilen usta ve işçilerle sorun ortadan kalkmıştır. Bu göçün sonucunda da diğer örneklerde olduğu gibi Malatya'nın ekonomik ve sosyal yapısı kaçınılmaz olarak etkilenmişti.⁷⁴

Kurulan fabrikalar, yarattığı istihdam yanında işçi ve mühendis yetiştiren bir sanayi mektebiydi. Bina ve lojmanlarıyla modern birer mimari örneği; okul, kütüphane ve konferans salonlarıyla bir kültür merkezi; sinema, tiyatro, konserlerle bir sanat merkezi; hastaneleriyle, eczaneleriyle, laboratuvarlarıyla bir sağlık merkezi; futbol, voleybol, tenis, boks, güreş, atletizm imkanları ile bir spor kulübüydü. 1930'lu yıllarda elektrikle aydınlatılan şehirler haline gelen bu yerleşkelerde halkın ve işçilerin beraberce kullanabildikleri lokaller, misafirhaneler, yüzme havuzları, tenis kortları ve eğlence alanları bu fabrikaları, modern toplum yaşamı ve ilişkilerini yöre halklarına tanıtan

72 Karabulut-Karabulut, agm., s. 74.

73 Asiliskender-Özsoy, agm. s. 35, 36.

74 Kızılkaya, agm., s. 103.

ve yaşatan birer model oluşturuyordu. Halk batılı yaşam tarzını ve beşeri ilişkilere dair birçok yeniliği bu fabrikalar sayesinde yaşıyordu. Yöre halkı, fabrika sahalarında betonarme, içinde suyu, tuvaleti ve hatta elektriği bulunan evlerde oturmuş, örtülü masalarda porselen tabaklar, çatal ve kaşık kullanarak müzik eşliğinde yemek yemeye başlamıştı. Okuma-yazma öğrenmiş, sinema, tiyatro, müzik, resim gibi sanat dallarını, futbol, voleybol, basketbol, boks, atletizm gibi spor dallarını tanımıştı. Küçük çocuklar kreşten diğer kademelere kadar iyi bir eğitim imkanına kavuşmuştu. Mesleki eğitimler kadar, okuma-yazmadan ilkökula, çeşitli düzeylerde eğitimler sağlıyorlardı. Hatta fabrikalar, kurulmadan önce bile kadınların eğitim ve işgücüne katılımları konusunda itici güç olmuştur. Örneğin, Sümerbank basma fabrikalarının kurulacağı yörelerdeki kadınlar, henüz fabrika açılmadan düzenlenen dikiş-nakiş kurslarına katılarak aldıkları eğitim sayesinde fabrikaların kendilerine uygun bölümlerinde çalışma imkanı bulmuştur. Kayseri Bez Fabrikası'nda 250, Nazilli Basma Fabrikası'nda 750, Bursa Merinos Fabrikası'nda 750 kadın işçi istihdam edilmiştir. Ayrıca Kayseri Bez Fabrikası'nda öksüz kızlar için bir pansiyon kurulmuş, bu pansiyonda kalan kızların barınma ve eğitim ihtiyaçları karşılanmış ve fabrikada işçi olarak çalışmalarına imkan sağlanmıştır.⁷⁵ Özellikle dokuma fabrikaları kadın istihdamı açısından önemliydi. Örneğin Kayseri Fabrikası faaliyete ilk geçtiği anda yaklaşık 2.500 erkek, 400 kadın işçi istihdam edilmiştir.⁷⁶ Görüldüğü üzere kadınlarla erkekler beraber çalışmaya ve ortak bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Kadınlar emek piyasasının, iş yaşamının birer parçası haline gelmişti.

Fabrika komplekslerinin içindeki her tür sportif alt yapı, yarışmalar ve kulüplere örnek olarak profesyonel bir futbol takımına dönüşen Nazilli Sümerbank Futbol takımı verilebilir. Fabrika'nın sahnesinde ünlü tiyatro oyuncularını da yetiştirmiştir. Nazilli Fabrikası'na özgü bir uygulama olan Sümer Halkevi, sergilediği biçki-dikiş kurslarında birçok genç kıza meslek sahibi yapmış, köylülerin sorunlarıyla ilgilenmiş, köylere ilaç ve sağlık elemanı göndererek hastaların tedavisini sağlamıştır. Belli aralıklarla, ürettikleri kumaşlardan halka bedava dağıtmıştır. Devletin sanayileşme politikasının toplumsal bir amacı da olduğunu, 1939 yılında Rize Valisi'nin Başbakanlığa bir yazı göndererek halkın giyim kuşam konusunda eksiklerine dikkat

75 *Ekonomik Forum Dergisi*, "Cumhuriyetin Sanayi Okulu: Sümerbank", S 266, 2016, s. 100-105; Kaya, agm., s. 415.

76 Semiz-Toplu, agm., s. 46.

çekmesi ve çağdaş kıyafetler giyebilmeleri için aynı destek istemesi örneğinde de görmek mümkündür⁷⁷

Nazilli Basma Fabrikası ilk kooperatifçilik örneği olarak Ekonoma, isimli örgütü kurmuştur. Kayseri’de ise Ekonoma’nın dışında farklı bir uygulama görülmektedir. Fabrika yerleşkesi içinde ihaleyle şehirden daha ucuza satış yapacak bir kasap ve manava yer verilmiştir. Yine Kayseri Fabrikası’nda bir atlı arabayla evlere sabah saatlerinde ekmek, süt ve yaz aylarında buz dağıtımı yapılmıştır. Evlerin diğer günlük gereksinimlerinin karşılanmasında da kullanılan bu yöntem, Cumhuriyet’in Anadolu’da yaymaya çalıştığı çağdaş yaşam tarzının küçük ve sempatik bir örneğidir.⁷⁸

Başta Sovyetler Birliği olmak üzere İngiltere ve Almanya’nın planlama ve iktisadi destekleriyle ortaya çıkan fabrikalarda yapılar gerek lojman gerekse işletme binaları bakımından yerli mimariden farklı özelliklerdeydi. Fabrikalar mevcut şehir merkezlerinin dışında kurulduğundan şehirler de genişlemekteydi. Batılı tarzdaki konutlar yeni kültürel değerleri ve yeni toplumsal ilişki biçimlerini ortaya çıkarmaktaydı. Ailenin yapısı değişiyordu. Bir yandan çekirdek aile yapısı ortaya çıkarken diğer yandan aile fertlerinin aile ve toplum içindeki rolleri değişmeye başlıyordu. Fabrikaların sağladığı imkanlar olarak eğitim, sosyal, kültürel, sanatsal donatılar açısından bakıldığında, bu faaliyetler sadece fabrika kompleksi içinde, fabrika çalışanlarını ve ailelerini kapsamıyordu. Bütün bu organizasyonlar şehir halkına açıldı ve fabrika kompleksinin dışında, şehrin çeşitli mekanlarında da gerçekleştiriliyordu. Dolayısıyla yaşam tarzı, sosyal ilişkiler ve faaliyetler çeşitlenip Batılı tarza dönüşürken, fabrikaların üretim kapasitesi arttıkça Anadolu’nun birçok şehirden fabrikaların kurulduğu kentlere göçler oluyordu. Bu göç hem farklı yörelere ait kültürlerin biraraya gelerek farklı sosyo-kültürel değerlerin ortaya çıkmasına yol açıyordu, hem de göçün yönü kırsaldan kentlere doğru olduğu için toplumsal yapıyı kentleşme ve kent

77 Ali Asgar Eren-Serkan Tuna “Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Doku- ma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 63, 2018, s. 188, 189; Güneş Günver, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Bir Kasaba ve Bir Fabrika: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası”, 6. *Uluslararası Atatürk Kongresi*, 12-16 Kasım 2008, Ankara 2007, s. 950-971; Nuro Bahadır, “Kayıp Sınıfın Peşinde: Anadolu’da Sınıf Oluşumu ve Modernleşme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C LXX, S 3, 2015, s. 541-570; Eldes, *age.*, s. 42.

78 Bigat, *age.*, s. 189; Eren-Tuna, *agm.*, s. 180; Yülek-Gür, “State Management of Regional Industrialization and Modernization”, s. 402.

kültürü şeklinde dönüştürüyordu. Şehirlerde artık *yerli halk* ve *ötekiler* vardı. Ancak burada bir çatışma söz konusu değildir. *Öteki* kavramı, başka şehirden gelenlerin göç ettikleri yerlerdeki farklı kültürlerinden kaynaklanmıyordu. Bilakis fabrikalara çalışmak için diğer şehirlerden gelenler, mevcut kendi yerel kimliklerini –elbette bütünüyle unutmak veya geride bırakmak biçiminde değil ama- dışarıda bırakıyorlar ve çalıştıkları fabrikaların adıyla anılan *yeni kimlikler* ortaya çıkarmış oluyorlardı. Ayrıca Batılı yeni toplumsal hayat tarzı daha kurumsal olmak anlamına da geliyordu. Kurumsallaşma kendisini en çok çalışma hayatında hissettiriyordu. Kadınlar artık işgücünün bir parçasıydı. Bu aynı zamanda kadınların eğitim-öğretime de dahil olmasını sağlıyordu.⁷⁹ Örneğin Malatya Bez Fabrikası'yla ilgili olarak 19 Nisan 1940 tarihli Fırat Gazetesi'nde, fabrikanın üretim ve istihdamın yanısıra şehre bir dinamizm getirdiği, fabrikanın açılışından sonra yayınlanan gelişmelere yer verilmiş ve eğlencenin birbirini tamamlayan iki unsur olması nedeniyle fabrikanın kente sağladığı dinamizme dikkat çekilmiştir.⁸⁰ Malatya'nın ilk pastanesi Malatya Bez Fabrikası kompleksi içinde açılmıştır. Bando, kreş, farklı spor dallarında faaliyetler, işçi lokali, stadyum, hatta ilk duş tesisatının olduğu banyolar bile burada yapılmıştır. Fabrika'da şehir kütüphanesinden daha nitelikli bir kütüphane bulunmaktaydı. Uzman doktor kadrosu ile birçok ameliyatın yapılabildiği donanımlı bir hastanesi de vardı. Şehrin ilk itfaiye teşkilatı Fabrika bünyesinde kurulmuştu. Fabrika'nın sosyal tesisleri arasında yüzme havuzları vardı ve Malatya yüzme havuzu yarışlara, balolara ve kayısı şenliklerine ev sahipliği yapıyordu. Bursa, Kayseri, Nazilli ve Ereğli'de olduğu gibi sosyal tesisler yalnızca Sümerbank mensuplarına değil, yerel halka da hizmet vermiştir.⁸¹ Sümerbank lokallerindeki veya şehrin farklı yerlerinde yapılan kutlamalar, balolar, konserler, film gösterimleri, tiyatro, futbol müsabakaları, sergiler vb. sosyal etkinlikler fabrikaların bulunduğu bölgenin sosyal hayatına canlılık getirirken, kültürel veya dini motifler nedeniyle daha geri planda ve sosyal hayatın dışında kalan kadın, sekülerleşen ve dinamikleşen sosyal hayatın içine girmiştir.⁸²

79 Asiliskender, agm., s. 159-160.

80 Karabulut-Karabulut, agm., s. 75.

81 Akçadoğan, *age.*, s. 43; Kızılkaya, agm.; Eldeş, *age.*, s. 59.

82 Nurol, agm., s. 548, 549; Yülek-Gür, "State Management of Regional Industrialization and Modernization...", s. 403.

Sonuç

1923'te yeni kurulan Türk Devleti'nin yönetici kadroları, gerek iç nedenler, gerekse dünya ekonomisinde ortaya çıkan konjonktür gereğince ekonomi politikasını daha müdahaleci bir yöne çevirmiştir. Siyasi açıdan bağımsız bir devlet olmanın ötesinde iktisadi bağımsızlığı da en az onun kadar önemsemiş ve Cumhuriyet'in ilanından hemen önce ekonomi politikasını belirlemek üzere İzmir İktisat Kongre'sini düzenlemiştir. Politik iktisadi açıdan bakıldığında, siyasi ve iktisadi değişimlere eşlik eden üçüncü sac ayağı toplumun sosyo-kültürel yapısındaki değişimlerdir. 1930'lu yıllarda devlet merkezli ve sanayi politikalarının birer araç olduğu bu sosyo-kültürel dönüşüm dikkat çekicidir. Devleti temsilen fabrikaları kurup işletmek üzere kurulan Sümerbank, sanayi politikaları gereğince fabrikalar kurarken, bu fabrikalar hem iktisadi gelişmeyi sağlamış hem de toplumsal bir mühendislik vazifesi görmüştür.

Sümerbank fabrikaları yarattığı iktisadi etkiler, sağladıkları imkanlar, çok yönlü politikası, fiziki ve sosyal imkanlarla yeni kurulan Türk Devleti'nin yaratmayı hedeflediği Batı modernleşmesini yaşantısına yansıtmış, iyi eğitilmiş ve seküler bir insan tipolojini, modern şehirleri ve toplumsal ilişkileri ortaya koymada başarılı bir aktör olmuştur.

Anadolu'nun geri kalmış şehirlerinde kurulmuş bu fabrikalar; tarımla uğraşan, eğitim ve sağlık hizmetlerinden yoksun, yoksul halkın iktisadi refahını ve yaşam tarzını derinden etkilemiştir. Bu etkiyi sadece söz konusu dönemin toplum yapısı için düşünmek yeterli değildir. Gelecek kuşaklar üzerinde de etkisini gösterecek bir toplumsal mühendislik örneğidir.

Kaynaklar

Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Genişletilmiş 5. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Akçadoğan, Melek, *Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkeleri ve Lojman Alanlarının Kente Olan Etkileri: Zonguldak Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Arıtan, Özlem, *Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2004.

Asiliskender, Burak, “Anadolu’da Modern Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları”, *Fabrika’da Barınmak*, der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.

Asiliskender, Burak, “Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekansal Değişim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C VII, S 13, 2008.

Asiliskender, Burak-Özsoy, Ahsen, “Cumhuriyet Sonrası Kayseri’de Modernleşme: Mekansal ve Toplumsal Değişim”, *itüdergisi/a: Mimarlık, Planlama, Tasarım*, C IX, S 1, Mart 2010.

Aydemir, Şevket Süreyya, “Programlı Devletçilik”, *Kadro*, Kasım 1934.

Aytemur, Janset Özen, *Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, Libra Yayınları, İstanbul 2010.

Bahadır, Nuro, “Kayıp Sınıfın Peşinde: Anadolu’da Sınıf Oluşumu ve Modernleşme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C LXX, S 3, 2015.

Barutçugil, İsmet Sabit, *Cumhuriyet’ten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, İSO Yayınları, 1989.

Bigat, Büşra, *Kuruluşu ve İlk Yıllarında Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2017.

Bowden, Bradley, “Conflicting Understandings of the Industrial Revolution and Its Consequences: The Founding Figures of British Management History”, *The Palgrave Handbook of Management History*, ed. Bradley Bowden-Jeffrey Muldoon-Antony M. Gould-Adela J. McMurray, Palgrave Macmillan, Cham/İsviçre 2020.

Cebecik, Hasan, *Türkiye'nin Sanayileşmesi Sürecinde Ağır Sanayii Kuruluşu Olarak Karabük Demir ve Çelik Fabrikası 1937-1995*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-2/35-26-11.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-2/81-107-9.

Deane, Phyllis, *The First Industrial Revolution*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge 1975.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Rakamlarla ve Fotoğraflarla Kalkınan Türkiye*, Ankara 1981.

Doğan, Hulusi, *Sanayinin Musikisinden Bilginin Türksüne*, Detay Yayıncılık, Ankara 2007.

Ekonomik Forum Dergisi, “Cumhuriyetin Sanayi Okulu: Sümerbank”, S 266, 2016.

Eldeş, Yeşim Ilgın, *Sümerbank Dokuma Fabrikalarının Dönüşümü (1935-2019): Kayseri, Ereğli, Nazilli, Bursa ve Malatya Örnekleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Eren, Ali Asgar-Tuna, Serkan, “Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 63, 2018.

Erkal, Mustafa, “Sosyal Gelişme ve Sosyal Gelişmeye Çağdaş Bir Yaklaşım”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S 31, 1982.

Freyer, Hans, *Sanayi Çağı*, 2. basım, çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2018.

Güler, Hasan, “Türkiye’nin Erken Dönem Sanayileşme Serüveni”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 4, S 1, Haziran 2011.

Günver, Güneş, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Bir Kasaba ve Bir Fabrika: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası”, *6. Uluslararası Atatürk Kongresi*, 12-16 Kasım 2008, Ankara 2007.

Gür, Betül, “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinin İstanbul’daki İzleri: Geçmişten Günümüze” *Haluk Hoca’nın İzinde Prof. Dr. Ahmet Haluk Dursun’a Armağan*, ed. Ali Satan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

Gür, Betül, “Sanayi Planlarının Hazırlanmasına Temel Teşkil Eden Raporlar”, *Öneri: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C VII, S 25, 2006.

Güzel, Serkan, “Sosyal Yapı’ ve ‘Toplumsal Yapı’ Bileşkesinde Sosyo Kültürel Yapı Kavramı”, *Journal of Economy, Culture and Society*, S 34, 2006.

İnan, Ayşe Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.

İnan, Ayşe Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

İnce, Sinem, *Türkiye’nin Tekstil Sektörünü Kuran Sümerbanklılar Bir Okudular Bin Dokudular*, Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul 2016.

Jusdanis, Gregory, *Belated Modernity and Aesthetic Culture: Inventing National Literature*, Minnesota Üniversitesi Yayınları, Minneapolis 1991.

Karabulut Sezen-Karabulut, Umut, “Erken Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu Bölgesini Kalkındırmaya Yönelik Bir Girişim: Malatya Bez ve İplik Fabrikası TAŞ’ın Kuruluşu”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C V, S 1, 2016.

Kaya, Mutlu, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Modern Toplum İnşa Sürecinde Sanayi Tesislerinin Rolü”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C XIX, S 2.

Kazgan, Gülten, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, 4. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Kızılkaya, Nezir, “Malatya’yı Kent Yapan Kurum; Sümerbank”, Mayıs 2020, Son Erişim Tarihi: 05.09.2022, <https://malatyahaber.com/nezir-kizilkaya/malatyayi-kent-yapan-kurum-sumerbank>

Konak, Nihan, *Yeniden İşlevlendirme Kapsamında Bir Endüstriyel Miras Örneği Olan Seka Kâğıt Müzesi'nin İç Mekân Analizi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2019.

Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 15. basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Kurt, Durmuş, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Sosyo Ekonomik Yapısı*, Yıldız Kitaplar, İstanbul 2015.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*, 2. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

Kuyucuklu, Nazif, *Türkiye İktisadı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1993.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1850*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Nef, John Ulric, "The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain 1540-16401", *The Economic History Review*, C V, S 1, 1934.

Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 2. basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 5. basım, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

Rostow, Walt Whitman, *The Stages of Economic Growth*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Londra 1971.

Semiz, Yaşar-Toplu, Güngör, "Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 45, 2019.

Sezal, İhsan, *Sosyolojiye Giriş*, Martı Kitap, Ankara 2003.

Sezen, Seriyeye, *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye'de Planlama*, TODAİE Yayınları, Ankara 1999.

Sözen, Müslime-Mescioğlu, Talat, "Endüstri 4.0'ın İtici Güçlerinin Türkiye ve Çin Üzerindeki Etkileri", *International Journal of Social Inquiry*, C XII, S 1, Haziran 2019.

Şahinkaya, Serdar, "Cumhuriyet'in İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı", *Çalışma ve Toplum*, C LX, S 1, 2019.

Şanlı, Bahar, *Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye*, Işıklı Yayınları, İstanbul 1997.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişim*, C II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, C III, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Toynbee, Arnold, *Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England*, 2. basım, Rivingtons, London 1887, son erişim tarihi: 28.10.2022, https://books.google.com.tr/books?id=iidpAZrget0C&pg=PR3&chl=tr&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q=1760&f=false

Tör, Vedat Nedim, “Devletçilik Yolunda Aydınlık”, *Kadro*, Kasım 1933.

Türk Tarih Kurumu, *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*, İstanbul 1973.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Genel Nüfus Sayımı 2000: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Ankara 2003.

Ülken, Yüksel, *1923’ten 1993’e Cumhuriyet Ekonomisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1994.

Yazman, Mustafa Ögüt, *Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, Tisa Yayınları, Ankara 1974.

Yurtoğlu, Nadir, “Cumhuriyet Döneminin Öncü Bir Sanayi Kuruluşu: İzmit Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları Müessesesi (1936-1960)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 60, Bahar 2017.

Yülek, Murat Ali, “Thinking About a New Industrial Policy Framework for Turkey”, *On the Path to High-Income Status: Navigating the Turkish Economy in Unchartered Territories*, ed. Ahmet Faruk Aysan-Hatice Karahan-Nurullah Gür, Palgrave, Londra 2018.

Yülek, Murat Ali-Gür, Betül, “Industrial Policy and Social Engineering at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Sümerbank Nazilli Textile Factory in Turkey”, *Social Evolution & History*, C XXI, S 1, Mart 2022.

Yülek, Murat Ali-Gür, Betül, “State Management of Regional Industrialization and Modernization in the Early Turkish Republic: The Case of Sümerbank and Its Cotton Textiles Plants”, *Journal of Management History*, C XXVIII, S 3.

Yülek, Murat Ali-Yağmur, Metehan, “Sanayi ve Sanayileşme”, *Türkiye Ekonomisi: Kuram-Tarih-Politika*, ed. İrfan Kalaycı, Divan Yayınları, İstanbul 2020.